

Bélyácz Katalin (1974) a PTE Klasszika Filológia Tanszékének munkatársa. A <http://antik.szepmuveszeti.hu> és a <http://classics.mfab.hu/talismans> szerkesztője.

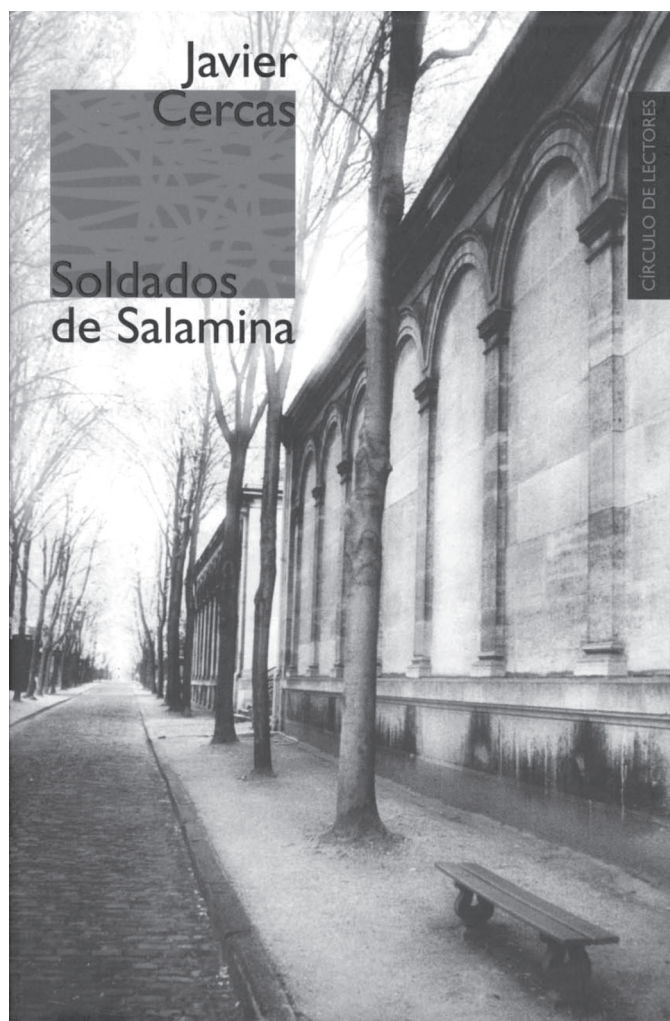
Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Lepanto és Salamis* (2014/2).

Salamis katonái

Javier Cercas *Soldados de Salamina* című regénye és az európai Salamis-mítosz

Bélyácz Katalin

Javier Cercas regénye, a *Soldados de Salamina* 2001-ben jelent meg Barcelonában. Magyar fordítását az Európa Könyvkiadó 2013-ban jelentette meg *Szalamiszi katonák* címmel. A továbbiakban az eredeti nyomán inkább a *Salamis katonái* címen nevezem meg a regényt, hiszen a metaforikus értelmű cím nem a Salamisról származó, hanem a Salamisnál harcoló katonákra: nem Salamis sziget, hanem a salamis csata katonáira utal. Az oldalszámok és az idézetek az alábbiakban minden egyéb tekintetben a 2013-as magyar fordítást követik.¹ Tanulmányom része a salamis csata emlékeztörténetéről szóló kutatásaimnak.² A következőkben a regény bemutatása és elemzése után arra a kérdésre keresem a választ, hogy mit jelent Salamis mítosza a regény számára, és viszont: mi a helye és jelentősége a *Salamis katonái*nak a salamis csata emlékeztetésében és az európai Salamis-mítosz történetében.

1. kép. A *Soldados de Salamina* 2013-as kiadása a Círculo de Lectores sorozatban (forrás: es.globedia.com)

A regényről

A regény a nyílt önreflexió írói módszerével arról szól, ahogy maga a regény íródik. Ezt az eszközt metafikcionális paródiának is nevezik.³ A fikció szerint a regényírásba belefáradt, az íróval azonos nevű főszereplő újságíróként tengődik, és egy interjú kapcsán olyan titokra lel, amely nem hagyja nyugodni, s elkezd kutatni utána. Kutatásaiból egy idő után aztán dokumentumregényt készül írni *Salamis katonái* címmel. E dokumentumregény kutatómunkáját követhetjük nyomon a regényben. A titok, amit kutat, a spanyol polgárháború egy epizódjához kapcsolódik. A háború végén, 1939 januárjának utolsó napjaiban az El Collell-i kolostorban fogva tartott magas rangú falangista, Rafael Sánchez Mazas megszökik és megmenekül a kivégzéstől, mert az erdőben rátaláló republikánus katona „Itt nincs senki!” kiáltással futni hagyja. A regény három részből áll. Az első részben a főszereplő újságíró Sánchez Mazas megmenekülése utáni napjait kutatja, s olyanok után keres, akik vele töltötték az erdei bujdosás napjait („Az erdei barátok”, 13–73). Az első rész végén a barátnőjének egy görög étteremben ünnepélyesen bejelenti (66–67), hogy dokumentumregényt fog írni minderről „Salamis katonái” címmel. A második rész címe azonos a tervezett írásnak a címével („Salamis katonái”, 77–145), ami elsőre azt sugallja, mintha itt kezdődne valójában a regény. Ez a rész tehát exkurzus az elbeszélésben, Sánchez Mazas biográfiája. Ebben olvasható összeszedetten és új részletekkel gazdagítva Sánchez Mazas meg-

2. kép. Javier Cercas (forrás: eldiario.es)

menekülésének története, élettörténetének keretében. E rész középpontjában Sánchez Mazas, az író és politikus személye áll, mintha a titok veleje az ő személye lenne, azé, akivel ez a csodás megmenekülés történt. Már az első két rész is mindvégig sejteti, hogy a legtitokzatosabb, igazán érdekes momentum az ismeretlen republikánus katona személye lehet, a harmadik rész elején azonban éles cezúrával veti fel a regény újra ezt a kérdést. A metafikcionális paródia szerint a regény elkészült, ezt erősíti már az is, hogy a második rész címe megegyezik egyben magának a regénynek a címével: írója mégis elégedetlen, hiányérzete van, mondván, hogy nem lehet teljes a kép a republikánus katona titokzatos alakja nélkül (150). A harmadik részben („Stocktoni találkozó”, 149–222) a regénybeli író ezt az alakot akarja felkutatni, így talál rá Franciaországban, egy dijon-i idők otthonában a harmadik rész főszereplőjére, Mirallesre. Az öreg katalán kommunistával, polgárháborús és francia idegenlégiós világháborús veteránnal való találkozás élménye egyszerre érdektelenné teszi a titkot, amelyet addig kutatott. Már nem érdekes, ki mentette meg Sánchez Mazast, mert maga Sánchez Mazas sem érdekes, hiszen látható, hogy a második részben közölt biográfia elkészülte után nem maradt már titka, amelyet érdemes lenne kutatni, mindent, ami érdekes, már kimondott róla. A főszereplő azzal szembesül, hogy Miralles a kimeríthetetlen titok, akit végig keresett. A Dijonból hazafelé vezető vonatúton, ahogy a vonatablak tükrében látja magát, egyszerre a fejében van a könyv az első sortól kezdve, attól a sortól kezdve, amely egyben tehát annak a regénynek az első sora is, amelyet mi olvasunk: „Több mint hat éve, 1994 nyarán hallottam először Rafael Sánchez Mazas kivégzéséről” (221, vö. 13).

A regény újdonsága

A regénynek elképesztő sikere volt, 2004-re már túl volt a 33. kiadáson, több mint 400 ezer példányban adták el, és egyik díjat nyerte a másik után.⁴ Mario Vargas Llosa méltatása után („hosszú évek óta nem olvastam ilyen jót”)⁵, amelyet maga Cercas perdöntőnek tart,⁶ sok százezer olvasó lett záloga ennek a sikertörténetnek. A magas példányszám önmagában még nem bizonyít semmit, főleg a kiterjedt spanyol emlékezet-irodalom nagy médiatámogatást élvező könyvprojektjeinek esetében.⁷ Ám ez a regény egy kis kiadónál jelent meg, eleinte mindenféle médiatámogatás nélkül, szerzője egy addig szinte

teljesen ismeretlen író, egy vidéki egyetem irodalomtanszékéről.⁸ A regény tehát, úgy tűnik, önerőből, irodalmi újdonságával hódította meg olvasóközönségét, azzal, hogy olyat adott, amit egy elődje sem.⁹ Általános elismerés szerint Spanyolországban ez volt első olyan könyv, amely képes volt arra, hogy a máig reménytelenül jobb- és baloldalra tagolt spanyol társadalomban egyszerre szólítsa meg mindkét oldalt, és megbeszélhetővé tegye a mai generáció számára már régmúlt spanyol polgárháborút. A kiinduló helyzetet is ismerni érdemes ahhoz, hogy látni lehessen, miben áll Cercas regényének újdonsága.¹⁰ A spanyol polgárháború a harmadik évezred elején is nemzeti trauma. A szembenézés nehézségei jól megvilágíthatók a második világháború utáni német társadalmi párbeszéddel való összehasonlításban, nem elhanyagolható szempont azonban az a különbség, hogy egy társadalomnak polgárháború után rendezni közös dolgait egész más munka:¹¹ a társadalom két „emlékezetközösségre” szakad, nincs köztük átjárás. A Franco-diktatúra idején kollektív megemlékezésben csak a polgárháborús jobboldal részesülhetett, emlékhelyek, emlékünnepek sora tanúsította ezt: szinte minden spanyol templomban van számukra egy emléktábla. A demokratikus Spanyolországban folytatódott az a tradíció, hogy a két oldal külön emlékezik, a republikánus áldozatok kollektív emléke a hivatalos megemlékezésekről továbbra is számúzve volt. A polgárháborús emlékezet-irodalom (ami Spanyolországban külön műfaj lett) szintén ugyanezeket a frontvonalakat mutatja. A jobboldali irodalomnak, falangista és katolikus változatában egyaránt, jellemzője, hogy csak a saját táboron belül érvényes.¹² A republikánus emlékezet-irodalomnak létezik már a polgárháború kora óta egy olyan vonulata is, amelynek feltűnő törekvése, hogy nem akarja démonizálni az ellenfelet. Max Aub *El cojo* című 1938-as novellájának¹³ ezt a példáját több mai regény is követi,¹⁴ annyiban azonban ezek is csak a saját táboron belül érvényesek, hogy a másik oldalt megszólítani nem tudták. Cercas itt tárgyalt regénye metafikcionális kerete révén kifinomult szimbolikával tükrözi ezt a helyzetet és váratlan fordulataival a maga módján új választ próbál adni rá. A regény mintegy kétharmadát egy nagyhatalmú falangista politikus és író alakja uralja, Sánchez Mazasé, és a regény végére a teljes elfeledettségéből kell felkutatni Miralles, a republikánus katonát, aki a regény voltaképpen főhőse lesz. Ez a regény, amely a két emlékezetközösségre szakadt társadalom mindkét felét meg akarja szólítani, azt a megoldást választja, hogy metafikcionális paródiával tükröt tart a társadalomnak. A regény egyrészt a republikánus emlékezetirodalom ma jellemző formáját, a detektív vagy az oknyomozó újságíró kutatómunkáját bemutató írást¹⁵ választja keretül, ám az a történet, amelynek utánajár, nem egy méltatlanul elfeledett, a hivatalos megemlékezésekből évtizedek óta száműzött republikánus emléknym, hanem egy magas rangú falangista politikus köré szőtt titok. Ez a választás ebben a „republikánus regény-formában” ugyan váratlan fordulat, a lélektani helyzetet azonban a társadalom nagyon is jól ismeri. Másfelől egy olyan falangista politikus alakját választja, aki író is, és az irodalomtörténet ítélete mégis más, mint a hivatalos propagandáé: Sánchez Mazasnak „jó időre az elfeledettséggel kellett fizetnie azért a szörnyű felelősségért, melyet a brutális vérengzésben vállalt” (145). A republikánus érzelmű olvasó számára Cercas ezzel tabu tör.¹⁶

Sánchez Mazas

Szabad-e egy fasiszta író-politikus alakjának ilyen nagy teret adni?¹⁷ Erre a problémára maga a regény is reflektál, mintegy elejét véve a kérdésnek. Amikor ugyanis a regénybeli Cercas az első rész végén elmondja barátjának a *Salamis katonái* című regény tervét, a lány így reagál: „Komolyan hangzik – mondta minden ironia nélkül, miközben undor ült ki az arcára. – De ki látott már ilyet, egy fasisztáról írni, mikor annyira jó komcsi író szaladgált a világban?” (67.) Ezután következik hát, megkettőzött hangszúllyal, „csakazértis” a teljesen Sánchez Mazasnak szentelt második rész, Sánchez Mazasnak, a politikusnak és az írónak – a dokumentumregénynek készülő írás, amelyet aztán a harmadik rész elején az író félredob, mert nem érzi igazán jónak. A kérdés tehát kettős: milyen az a portré, amelyet a biográfiában a politikusról és az íróról kapunk? És mi a szerepe ennek a portrénak a regény „dramaturgiájában”?

Sánchez Mazas politikusi szerepének megítélésében a regénybeli író elhárítja azokat a mentegetéseket, amelyek szerint léleken, a háború, majd a Franco-kormányból való távozása után már nem is volt igazi falangista. „A feltételezés hízelgő, de téves: mindenesetre titokzatos és gőgös viselkedésén kívül, amellyel a rezsimet szemlélte, egyetlen önéletrajzi adat sem igazolja ezt a feltételezést” (140). Legjellemzőbb summája azonban a regénybeli biográfia politikusának talán az alábbi mondat: „Régi értékeket magasztalt – a hűséget és a bátorságot –, de ő maga gyáva volt és áruló, és kevesen járultak hozzá oly mértékben ezen értékeknek a Falange-retorika általi elbutításához, mint ő. Régi intézményeket méltatott – a monarchiát, a családot, a vallást és a hazát –, de a kisujját sem mozdította, hogy egy királyt Spanyolországba hozzon, tudomást sem vett a családjáról, melytől gyakran külön élt, és az egész katolicizmust lecsérélte volna az *Isteni színjáték* egyetlen énekére; ami pedig a hazát illeti, nos, ki tudja, hogy az micsoda... , talán ürügy a lustaságra és a semmittevésre” (142). Nagy teret kap a biográfiában azonban az író Sánchez Mazas is. Részben mintegy annak a falangista tételnek a felülvizsgálatára, amely szerint a falangisták „a háborút ugyan megnyerték, de az irodalomtörténetet elveszítették” (18). A vita társadalmi háttérében áll, hogy spanyol írók között divat lett a falangista írók védelmezése: „[...] néhány kiváló és befolyásos kiadó publikálta jó pár elfeledett falangista szerző kötetét, de mire én elkezdtem érdeklődni Sánchez Mazas iránt, bizonyos elszánt irodalmi körökben nemcsak a jó írókat védelmezték, hanem mindenkit, köztük a rosszakat is” (18). Ortodox baloldali válasz szerint „egy falangista író védelmezése a falangizmus védelmezését jelenti” (uo.). Ebben a közegben értelmezendő a regénybeli író ítélete a harcos falangista politikusnak, a falangista írók legjobbjának apolitikus, esztétizáló írói munkásságáról: „Egy szó mint száz, Sánchez Mazas sem úszta meg ezt a kollektív exhumálást” (18). „Kíváncsisággal és élvezettel forgattam őket [Sánchez Mazas írásait], de valahogy mégsem voltam túlságosan lelkes: nem kellett sok idő, hogy rájójjak, Sánchez Mazas jó író volt, de messze nem kiváló” (19). Olyan író-politikus képe rajzolódik ki ennek alapján, akiről a legjobb, ami *casus potentialis*ban elmondható, hogy „mivel megnyerte a háborút, íróként talán elveszítette saját magát” (145). Vagy ironikus változatban idézhető inkább így a fejezet summája: „Azelőtt író és

ALONSO	36	SIBO	GARCIA YONIA AQUILINO	27	RIBERA	ZUNIGA JAIME	40	MAZA	ALONSO OTIBO EMILIO	8	MIRALLES	MEZ LAIBADA SAND
ALONSO	37	SANTANDER	GOMEZ GOMEZ FERNANDO	42	RUIZ	TUNON ESCALADA ENRIQUE	33	LENA	ALONSO REZ, PEDRO	38	OVIEDO	MEZ VALDES CORSEN
RANCHA	28	MIRIES	GLEZ CORREDO JOSE M	21	MIRIES	MARLA MUÑO URIBO	23	RUIZ	ACELLERA ARCSI SANTIAGO	48	AMENY	MEZ MARAL CEFER
LIBRO	28	LANGRELO	GLEZ CORREDO MANUEL	27	PILOÑA	VEGA KLESIAS ADARZO	34	LANGRELO	CASNAS BELLO J RAMON	32	MIRIES	PALACIOS MARTINEZ JA
SECUNDINO	36	PARRÉS	HUBERTA GLEZ AQUILINO	38	PILOÑA	VEGA KLESIAS MANUEL	34	LANGRELO	FEJZ ALBIZ JOSE RAMON	48	SABRADO	FEJZ SAN JOSE JESUS
LEFRIDO	40	PILOÑA	MADERA ALREZ AMADOR	38	PILOÑA	ALONSO MANERES LUIS	27	RINONES	FEJZ LEGRANO ALFONSO	28	LEON	PRADO VILLA BELARA
EL MANUEL	40	PILOÑA	FEJZ MARINO	22	LANGRELO	ANTONIA REJZ FEJZ	27	LANGRELO	FEJZ REJZ JOSE	48	LANGRELO	REJZ GARCIA MANU
ERENDEZ RAM	50	PILOÑA	OTIBO GLEZ ELOY	34	SIBO	CABAL GLEZ MARCELINO	26	LANGRELO	GARCIA HUMA ERASMO	38	SANTANDER	SANCHEZ GERRERA JM
LORENTE	40	LENA	FEJZ MAGAZ ALFREDO	28	PILOÑA	CASTELO ROMAN MAURICIO	25	LANGRELO	GLEZ CRISTO ALBERTO	38	MIRIES	TOMAS ACERAL EMILIO
JOSE ANTONIO	40	PILOÑA	FEJZ ESTEVEZ JOSE	22	MIRIES	EMBARVELLA FEJZ BELAR	36	SORRISO	MANTICORRE PERLA BEL	38	LEON	MEZ VIEGO GARCIA MAURIO
AR AGUSTIN	38	PILOÑA	KIRIADA SEBASTIAN VICTOR	39	LENA	COLO GARCIA MANUEL	38	MIRIES	ALONSO BLANCO FEDERICO J	37	SABRADO	ABAD ANAHEZ REJNE
S MARCELINO	38	PILOÑA	REJZ SUAREZ JOSE	40	LENA	COLO FEJZ DANIEL	38	MIRIES	ALONSO BLANCO FEDERICO J	37	SABRADO	ABAD ANAHEZ REJNE
JOSE M	25	OVIEDO	VEGA MINEZ OLIGARDO	38	LANGRELO	DIAZ DIAZ FRANCISCO	44	PILOÑA	OTIBO MANUEL	38	OVIEDO	ALONSO TEMPORADO D
LEON	26	MIRIES	ALONSO GLEZ ANTONIO B	32	OVIEDO	FEJZ GARCIA FERNANDO	38	PILOÑA	OTIBO MANUEL	38	OVIEDO	ALONSO TEMPORADO D
MINGO	41	ALLER	ALREZ FEJZ ANGEL	29	ALLER	FEJZ GARCIA FERNANDO	38	PILOÑA	OTIBO MANUEL	38	OVIEDO	ALONSO TEMPORADO D
LABE	37	MIRIES	ALREZ FEJZ HORTENSIO HON	35	ALLER	FEJZ GARCIA FERNANDO	38	PILOÑA	OTIBO MANUEL	38	OVIEDO	ALONSO TEMPORADO D
LENA MANUEL	39	MIRIES	ALREZ QUEROS NORBERTO	23	ALLER	GARCIA FEJZ JESUS	38	PILOÑA	OTIBO MANUEL	38	OVIEDO	ALONSO TEMPORADO D
A PLINDO	25	MIRIES	CAMARILLO VALLEJO GERONIMO	31	ALLER	GARCIA FEJZ PRETENCIO	38	PILOÑA	OTIBO MANUEL	38	OVIEDO	ALONSO TEMPORADO D
J JOSE	29	SANTANDER	CASTAÑO REJZ JOSE	31	LANGRELO	GLEZ CANCINO HENRIQUE	38	PILOÑA	OTIBO MANUEL	38	OVIEDO	ALONSO TEMPORADO D
S AMADOR	27	LEON	CASTRO ASENO ALVARO	36	RUIZ	GLEZ MORA MANUEL	38	PILOÑA	OTIBO MANUEL	38	OVIEDO	ALONSO TEMPORADO D
ANA JOSE	23	OVIEDO	FEJZ ALREZ CELSO	43	LANGRELO	GLEZ SUAREZ BENITO	38	PILOÑA	OTIBO MANUEL	38	OVIEDO	ALONSO TEMPORADO D
INDALECIO	39	MIRIES	FEJZ KLESIAS JULIO	28	RUIZ	BUELGA RAFAEL	38	PILOÑA	OTIBO MANUEL	38	OVIEDO	ALONSO TEMPORADO D
LEON	43	ALLER	FEJZ LADU MAXIMINO	38	LANGRELO	MINEZ ALONSO	38	PILOÑA	OTIBO MANUEL	38	OVIEDO	ALONSO TEMPORADO D
Z LEON	42	ALLER	FEJZ GASTON MANUEL	41	ALLER	FEJZ SUAREZ JOSE	38	PILOÑA	OTIBO MANUEL	38	OVIEDO	ALONSO TEMPORADO D
S DELFIN	45	LEON	GLEZ FEJZ GASPAR	31	ALLER	OLIVERA WALL	38	PILOÑA	OTIBO MANUEL	38	OVIEDO	ALONSO TEMPORADO D
GERARDO	41	NORUEÑA	FEJZ GLEZ DIEGO	35	CASOMERA	REZ MOURINO	38	PILOÑA	OTIBO MANUEL	38	OVIEDO	ALONSO TEMPORADO D
LES ARCILO	28	SIBO	FEJZ LERO GLEGO	27	ALLER	REJZ APONTE	38	PILOÑA	OTIBO MANUEL	38	OVIEDO	ALONSO TEMPORADO D
BALISTIA	48	MIRIES	LAMAS GLEZ JOSE	34	PILOÑA	REJZ SUAREZ	38	PILOÑA	OTIBO MANUEL	38	OVIEDO	ALONSO TEMPORADO D
MANUEL	32	SIBO	MARCO GLEZ LUIS	40	OVIEDO	SOLS FEJZ SA	38	PILOÑA	OTIBO MANUEL	38	OVIEDO	ALONSO TEMPORADO D
J JOSE	41	OVIEDO	MUNIZ MENDO FRANCISCO	28	ALLER	SUAREZ BELAN	38	PILOÑA	OTIBO MANUEL	38	OVIEDO	ALONSO TEMPORADO D
SIBO JOSE	33	OVIEDO	OCIA PEDRO GABRIEL	38	ALLER	MUNIZ	38	PILOÑA	OTIBO MANUEL	38	OVIEDO	ALONSO TEMPORADO D
REJZ	38	PILOÑA	FEJZ COLLADO EMILIO	38	PILOÑA	MUNIZ	38	PILOÑA	OTIBO MANUEL	38	OVIEDO	ALONSO TEMPORADO D

3. kép. Közös síremlék Oviedóban 1316 elesett katona nevével (2008) (forrás: elgomeru.wordpress.com)

politikus voltál, Rafael. Most azonban nem vagy más, csak egy milliomos – mondogatta neki akkoriban Augustín de Foxá író, politikus és milliomos, egyike azon kevés barátoknak, akiket Sánchez Mazas nem vesztett el idővel” (137).

A regénybeli biográfia értelmezésem szerint azt a célt szolgálja, hogy olyannyira körbejárja ezt az alakot, hogy már semmi titokzatos ne maradjon benne. Az elbeszélő minden esélyt megad neki, hogy érdekes legyen, titkot is sző köréje, de amikor biográfiáját írva beléje lát, a titok érdektelenné foszlik, s a személyével is úgy jár, mint a műveivel: hamar be kell látnia, hogy őt, az elbeszélőt végül nem érdekli eléggé. A regény dramaturgiájának fő kérdése azonban: tényleg újrakezdődik a regény a kétharmadánál? A regény Sánchez Mazasról akart szólni, csak ez így nem elég, ezért szükség van még a Miralles-részre, mintegy toldalékképpen? Ez igaz a metafiktionalis paródiában, és nem igaz Javier Cercas regényében – ahogy én olvasom. Jellegzetes módszertani sajátossága a regénynek, hogy a filmművészetből kölcsönöz művészi eszközöket. A legfontosabb ilyen eszköz, amely explicit a filmből vett elbeszélői szerszám, az a titokként, vagyis felkutató, megismerni, meglátni való célként színre lépő elem (tárgy, terv, tudás, személy), amely lázba hozza a film szereplőit, és ezáltal a nézőit. Amely körül aztán az egész cselekmény forog, az elbeszélő számára azonban nem jelent semmit, ezért nem is derül ki róla a film során végül semmi, titokból ürügygyé foszlik. Önmagában nem érdekes, csak előcsalogatója a cselekménynek. Hitchcock nyomán, egy skót viccből vett szójátékkal macguffin-nak nevezik ezt az eszközt a filmművészetben.¹⁸ A macguffin azonban nem pusztán katalizátor, ha tetszik, inkább csalóka, késleltető elem, hiszen olyasmire vonja a figyelmet, olyasmira, amire az érdeklődést, ami aztán a cselekmény kibontakozásával párhuzamosan mintegy elfelejtődik, köddé válik, miközben a fókusz végül az érdemi mondanivalóra kerül. Szintén a filmművészetre jellemző sajátosság az a módszer, hogy a forgatókönyvet a végéről kezdik el megírni.¹⁹ Ilyen a *Salamis katonái* is: Javier Cercas regénye a fikció szerint a végével kezdődik, amikor az író ül a vonaton Dijonból hazafelé és a sok kutatómunka után hirtelen egy csapásra megfogalmazódik benne annak a regénynek az egésze, amelyet aztán mi olvassunk. Innen nézve az egész regényt Miralles alakjából lehet megérteni.²⁰

De hogy végül a regény nem fedi föl első titkát – ki mentette meg Sánchez Mazast, milyen az a republikánus katona, aki ezt tette, mi járhatott a fejében? –, erre a fenti dramaturgiai magyarázat aligha lehet teljes. A jelenetben ugyanis a falangista az, aki menekül és a republikánus az, aki kegyelmet gyakorol. Ez a lélektani helyzet semmiképpen sem a polgárháború utolsó napjainak a tükre, hanem sokkal inkább most aktuális: a megbocsátásról szól. Azzal, hogy nem tudjuk meg, ki mentette meg Sánchez Mazast, azzal hogy Miralles végül kereken megmondja, hogy nem ő volt, névtelenségben marad az a republikánus katona, akihez a megbocsátásnak ez a szimbolikus gesztusa kötődik. Mintha azt látnánk ebben a névtelenségben, hogy ennek a tettnek, a megbocsátásnak még eztán kell megtörténnie.

Miralles

A Miralles beszélő név, a katalán szó jelentése „tükrök”.²¹ Miralles a háború előtt esztergályosnak tanult, a politika nem érdekelte, azért csatlakozott a kommunistákhoz, mert rajtuk látta azt, hogy meg akarják nyerni a háborút. Miralles legendássá szőtt alak, aki végigharcolja a spanyol polgárháborút, majd amikor a háború végén Franciaországban menekülteként táborba zárják, egyetlen lehetséges kiútként csatlakozik a francia idegenlégióhoz, s először Észak-Afrikában harcol Leclerc, majd Montgomery vezetésével, később, a partraszállás után néhány héttel a szövetségesek oldalán Normandiában, majd Leclerc osztagában az elsők között vesz részt Párizs felszabadításában, míg végül a háború utolsó napjaiban Ausztriában aknára lép és súlyosan megsebesül (163–168). Miralles szinte mindenben az ellenpontja Sánchez Mazasnak. A két alak ennyiben is társadalomtükör. Sánchez Mazasnak Bilbaóban egy utca viseli a nevét (145) – Mirallesről nem tud senki (206). Sánchez Mazas magas rangú politikus, akinek óriási felelőssége van abban, hogy vérbe borult a spanyol társadalom, noha ő maga sohasem ölt (154) – Miralles nyolc évet harcolt végig két háborúban (163–168). Sánchez Mazas úgy érezte, az a feladata, hogy megmentse a civilizációt (140) – Miralles „megszakadt volna a röhögéstől” (206), ha valaki azt mondta volna neki, hogy ez valójában ő volt. A civilizáció Sánchez Mazasnak a biztonságot, a privilégiumokat és sajátjai hierarchiáját jelentette (140), Mirallesnek azt a vasárnap reggelt, amikor „a gyereke három-vagy négyévesen bebújik az ágyba, a felesége és öközé” (211). Sánchez Mazas egy Elveszett Paradicsomot keres (94), Miralles úti célja Stockton: a *Bunyósok* című film után hívja így azt a helyet, ahová tart: ahol az álmok városa (Fat City) úgy lepleződik le, mint az illúziók nélküli város (186–189). Sánchez Mazas hősnek gondolta magát, aki hamvaiból feltámadva tér vissza a háború után (39), Miralles fél felére rokkantan él egy dijoni idősek otthonában és öszintén visszautasítja, hogy hősnek mondják. „Élő hősök nem léteznek, fiatalember” (210). Mintha ebben a bűntudaton, és nem szégyenen alapuló nyugati/európai kultúrában²² a hős alapvető ismérve az kellene, hogy legyen, hogy ezt ne tudja magáról, ne akarjon az lenni.²³ Javier Cercas szavaival: „A legtisztább hős, akit valaha alkottam.”²⁴ Miralles alakja tükör: a teste olyan, mint Spanyolország: baloldala rokkant (161), s csak a jobbja cselekvőképes.²⁵ Élete pedig metaforikusan „Salamis katonájaként”, a Salamis-motívum révén lesz paradigmaticus példája a spanyol társadalmat ma érintő fontos kérdéseknek.²⁶

A rejtélyes cím: a Salamis-motívum a regényben

Legkésőbb ezen a ponton adódik a kérdés, hogy mi köze a címszereplő Salamis katonáinak ehhez a történethez, és főként talán hogy mi köze Javier Cercas regényének Salamis emlékeztörténetéhez. A salamisi csata motívuma végig megbúvó szálként bravúrosan van beleszőve a regénybe. Elsőként a regény nyitányát jelentő interjú kapcsán merül föl, amikor az újságíró Sánchez Mazas fiával, Rafael Ferlosióval beszélget, aki nem bizonyul túl jó beszélgetőpartnernek, mert ahelyett, hogy a kérdéseire válaszolna, folyton csak a salamisi csatáról mesél, ami az egyik mániája (15). Sánchez Mazas kivégzésének a története azonban, amely szintén szóba kerül, annyira felcsigázza az újságírót, hogy elkezd érdeklődni a spanyol polgárháború iránt. „Utóbbiról egészen addig nem sokkal többet tudtam, mint a salamiszi csatáról” (17). A címadás egyik első magyarázatára fény derül tehát rögtön a regény elején: a spanyol polgárháború a mai generáció számára már olyan messze van, mintha csak az ókorról tanulnának, és körülbelül ugyanannyit tudnak mind a kettőről. A szál azonban tovább göngyölíthető, amint kiderül, hogy a salamisi csata Rafael Ferlosiónál valójában az apjától örökölt manír: a salamisi csata a regénybeli Sánchez Mazas kedvenc témája volt. A biográfia egy szarkasztikus megjegyzése szerint Franco azért távolította el a kormányból, mert a kormányüléseken se nagyon tudott másról beszélni, s ez adta az utolsó lökést, hogy megváljon ettől az alkalmatlan irodalmártól (136).

A salamisi csata témája azonban összekapcsolódik a regény egyik hangsúlyos gondolatával, hogy az utolsó órában mindig egy maroknyi katona mentette meg a civilizációt. A mondatot, amely Oswald Spenglertől származik, a regény úgy idézi, mint amit José Antonio di Rivera, a Falange első vezére a sajátjaként emlegetett (87). Elsőként ennek a falangista gondolatnak lesz a szimbóluma a salamisi csata ebben a regényben: Salamis katonái, ők az a maroknyi katona, akik az utolsó órában megmentik a civilizációt, ahogy tették ezt a metafora szerint elsőként a görögök, Európa számára alapító érvénnyel a perzsa túlerővel szemben Kr. e. 480-ban Salamisnál.²⁷ A regénybeli biográfia szerint Sánchez Mazas háborús élményeiről ezen a címen készült könyvet írni: *Salamis katonái* (127). Szimbolikus azonban, ahogy Javier Cercas „elveszi” ezt a címet Sánchez Mazastól a saját könyve számára. Annak a könyvnek a számára, amelyben, amikor a könyv végére formát ölt a regény terve, elhatározza, hogy írni fog Sánchez Mazasról, ám úgy fog írni róla, mint akinek nincs helye Salamis katonái között: „Az étkezőkocsi puha, tökszínű fotelébe süppedve, miközben elringatott a vonat zakatolása, a fejemben szünet nélkül szavak örvénylettek, [...] hirtelen magam előtt láttam a könyvemet, azt a könyvet, ami már évek óta a nyomomban volt, láttam teljes egészében, készen, az elejétől a végéig, az első sortól az utolsóig; [...] beszélék majd Mirallesről, meg mindannyiukról, [...] de mindenekelőtt Sánchez Mazasról és arról a maroknyi katonáról, akiknek az utolsó pillanatban mindig sikerült megmenteniük a civilizációt, és akik között nem volt helye Sánchez Mazasnak, de Mirallesnek igen” (220–221). Salamis katonája tehát Miralles, aki négy mór és egy fekete társaságában először tüzi ki a szabadság zászlaját Észak-Afrikában, a murzuki olasz oázis elleni harcban, amikor még egész Európát a náci uralják (165, 206).

A Salamis-motívum végső soron arra szolgál, hogy a spanyol polgárháború történetét a nemzeti traumába zárkózás helyett az európai demokráciáért vívott győztes harc kontextusába helyezze.²⁸ A túlerővel szemben az esélytelenek pozíciójából a szabadságért és a demokráciáért végül győztesen helytálló „Salamis-katonája”: ez az az európai mítosz, amely paradigmaticus mintája lesz a regényben az európai fasizmus ellen harcoló spanyol polgárháborús veteránnak. A spanyol történelemnek a *Salamis katonáiban* így hát az egyik fontos európai alapító mítosz siet a segítségére abban, hogy saját magát európaiként határozza meg. A regény további nagy újdonsága abban áll, hogy nem a spanyol polgárháborúban való európai részvétel, illetve az erre irányuló segélykiáltás révén teremti meg az európai kontextust, hanem a spanyol polgárháborús veteránok teljesen elfelejtett második világháborús részvételének állít emléket. A regény hatása ennek az emlékeknek a sorsában olyan felszabadító volt, hogy 2004-ben, a 60. évfordulón először mondtak köszönetet annak a 3500 spanyol katonának, aki részt vett Párizs felszabadításában.²⁹ Ezt adja az európai Salamis-mítosz a spanyol polgárháború emlékezet-irodalmának. Emlékezetek ölelkezése azonban mindig kölcsönhatás. Mit ad Cercas spanyol polgárháborús regénye az európai Salamis-mítosznak?

A *Salamis katonái* és az európai Salamis-mítosz

A második világháború idején Salamis aktualitása – Aischylos drámája révén – a háborús tematikában rejlett. A *Perzsákat* a világháború kezdetén, 1939-ben Angliában Gilbert Murray fordításában rádióadásban sugározták.³⁰ *De horribile dictu* színpadi előadására a náci Németországban is sor került, 1942-ben Göttingenben.³¹ Csak a háború pokla engedhette meg ezt a képtelen ellentmondást, hogy demokrácia és fasizmus egyaránt Aischylosszal küldi harcra katonáit. Ez a hagyomány a háború után teljességgel folytathatatlanak bizonyult. *Euphemiát* követelt, a szó görög értelmében: hallgatást.³² A perzsa háborús szimbolika és a hős katona eszméje („Heldengedanke”) súlyosan megterhelődött. A német ókortudományban ezért a perzsa háborúk témája tabu lett a világháború után.³³ A demitologizálás igénye és a távolságtartás a perzsa háborús tematika korábbi pátoszáától a világháború és a holokauszt utáni Németországban aligha kíván egyéb magyarázatot. Heinrich Böll *Wanderer kommst du nach Spa...* című novellája³⁴ talán a leghíresebb példája annak a keserű vádnak, hogy a német humanista gimnázium üres, esztétizáló viszonya a klasszikus hagyományhoz mintegy kiszolgáltatta az emberiséget ennek a háborúnak.³⁵

De a második világháború világégése egyetemesen sem volt elbeszélhető azok között a keretek között, amit a hellén kultúra a háborúról tudott. Az angolszász ókortudomány pragmatizmusának volt köszönhető, hogy a mítosz megterhelődése után a kívánt tárgyilagossággal lehetett újra foglalkozni a perzsa háborúkkal.³⁶ Ez szükségképpen felelt meg a demitologizálás belső igényének. Az angolszász tudomány aztán a továbbiakban a globalizált világ kulturális sokféleségében kereste a perzsa háborúk emlékezetének, ezen belül a Salamis-mítosznak az új értelmezését, amely, legélesebb változatában az orientalizmus tézise révén, szintén a demitologizáláshoz vezetett. Ez

4. kép. Közös síremlék Oviedóban 1316 elesett katona nevével (2008) (forrás: foroporlamemoria.info)

az iskola a rasszizmusnak, az idegengyűlöletnek és a Nyugat felsőbbrendűség-tudatának szülőanyját látta és tagadta meg Salamis mítoszában.³⁷

A hős katona felmagasztalása ebben a poszthumanista-posztkolonialista kontextusban akármilyen előjellel elképzelhetetlen. Innen nézve érthető meg, hogy nemigen akad olyan elemzés, még a legelfogadóbbak között sem, amelyik ne kritizálná a Cercas-regényben a civilizációt megmentő maroknyi katona spengleri idézetének rehabilitálását, mondván, hogy ez a mondat semmilyen lobogóval nem lehet szalonképes.³⁸

Mi az a kontextus, amelyben a regény mégis komolyan meri gondolni ezt a mondatot?³⁹ 2000. október 28. a szimbolikus dátum, amikor az első névtelen republikánus tömegsírt kiásták Spanyolországban.⁴⁰ Emilio Silva újságíró civil kezdeményezésére az „Asociación para la Recuperación de la Memoria” 2003-ig 23 további tömegsír kihantolását végezte el és már akkor ismerték meg több száz további valószínűsíthető sír helyét, több tízezer névtelenül eltemetett katonát keresnek, a munka napjainkban is folyik.⁴¹ A spanyol republikánus tömegsírok kihantolása és a holttestek azonosítása olyan folyamat, amely a regény megjelenésével párhuzamosan kezdődött el. Ezáltal a polgárháború republikánus halottainak először adatott meg a kollektív tiszteletadás. A Franco-diktatúra idején ugyanis kollektív megemlékezésben republikánus halottak nem részesülhettek. A *transición*, a békés átmenet idején elsikkadt a traumatikus múlttal való szembenézés. Az immár demokratikus jobboldali kormány egészen 2004-ig nem támogatta a republikánus tömegsírok felkutatását, miközben nem sokkal korábban állami pénzeket szállítottak haza Oroszországból a Franco kedvére Hitler mellett harcoló spanyol katonák holttestét.⁴² A halottaknak járó *pietas* mellett Jan Assmann szavával⁴³ a *fama* az, amit a republikánus halottak nem kaphattak meg.⁴⁴ Ennél azonban többről is szó van. A háborúban elesettek kollektív tisztelete olyan tradíció, amely az európai kultúrában hellén gyökerű. Nincs meg egyik másik ókori kultúrában sem, Rómában például csak a győztesen hazatérők kollektív köszöntése volt ritualizálva a *triumphusban*, az elesetteké nem – és a hellén kultúrában is csak a klasszikus korban van jelen:

a perzsa háborúktól a hellénizmusig.⁴⁵ Az első ilyen sírok az elesettek neveivel perzsa háborús csatatereken álltak.⁴⁶ A spanyol polgárháború republikánus halottai egészen mostanáig nem kaphatták meg a kollektív tiszteletet. Amikor napjainkban ez megtörténik, olyan erős a hatása, hogy képes megidézni Salamis mítoszáét. A polgárháború történetével való szembenézés Spanyolországban ma olyan kegyelmi pillanatot jelent, ami egy demitologizált Salamis-mítosznak tudja visszaadni a mítikus erejét, pontosabban újra képes feltárni azt. A regény Salamis-motívuma ezen kívül, azáltal, hogy minden ízében a bezárkózás ellen szól, még valamit ad: a kulturális sokféleség iránti hellén nyitottságában mutatja meg a Salamis-mítoszt. Salamis katonái a regény szimbolikájában négy mór, egy fekete és a katalán esztergályos (165, 206). És van még egy fontos szempont: a *Salamis katonái* nem militáns könyv, nem háborúra buzdít – a Salamis-mítosz előszólításának célja a társadalmi megbékélés. A veterán megöleli a nála Sánchez Mazasról kérdezősködő fiatal újságírót (216).

Salamis katonájának pátosza mindemellett is csak úgy működhet, hogy a regény állandó szomorú iróniával ellensúlyozza. Ettől a katonától idegen az a lelkesült szépségeszmény, amellyel a „Heldengedanke” jegyében olyan érzékletesen tudták ábrázolni a görög katonát, aki szép haját ünneplőbe öltözteti a thermopylai ütközet előtt és edzi atlétikus testét, mint ahogy Baedeker itt idézett, 1908-ban megjelent görög útikönyve még ilyen elfogulatlansággal tudott írni erről⁴⁷ – a regényíró

ezzel szemben Mirallest nézve azon gondolkodik, hogy vajon a salamisi veteránoknak is ilyen „tönkrement, magányos, öreg kamionsofőr-külsejük volt[-e]” (194).

A *Salamis katonái*, Salamis európai emlékeztörténetében a második világháború óta talán először, „elbírja” a Salamis-mítoszt anélkül, hogy blaszfémia lenne, amely végső esetben meghasonláshoz vezethet a saját, antik gyökerű hagyománnyal, vagy anélkül, hogy áporodott nevelési eszmény lenne, amely csak bezárkózást hoz a nemzeti hagyományba. Salamis paradigmikus, világtörténelmi érvénye, mítikus ereje azzal együtt kap ilyen nagy hangsúlyt, hogy mint kulturális hagyomány közkincként napjainkban már alig megragadható.⁴⁸ Egyrészt azonban nemcsak arról van szó, hogy Salamis mítosza mint kulturális tudás kiszorul az általános műveltség kötelező elemei közül, hanem sokkal inkább arról, hogy az általános műveltség maga lesz egyre kevésbé társadalomformáló erő. Másfelől, a *Salamis katonái* számára, s ezt maga a regény világítja meg a legjobban, Salamis tudása nem is esztétizáló, klasszikus műveltségünk díszeként a fontos, hanem mint mítikus erejű, világtörténelmi jelentőségű paradigma. Világtörténelmi jelentősége az, ami továbbadja a harmadik évezrednek úgy is, mint közkultúrát, amennyiben a 2004-es év londoni „Independent Foreign Fiction Prize” díjas könyve állít neki emléket. Salamis úgy jelenik meg ebben a regényben, mint mélyen kódolt európai alapító mítosz. Ahogy a Cercas-regény mottója írja (7): „Elrejtették mélyen az istenek, ami éltet minket.”⁴⁹

Jegyzetek

Hálás vagyok a regényről és/vagy az itt közölt tanulmányról a beszélgetésekért Rozgonyi Évának, Tamás Ábelnek és Nagy Árpád Miklósnak.

- 1 Cercas 2013.
- 2 Egy most készülő kötet alapjául doktori dolgozatom szolgál, lásd Bélyácz 2007. A kötet egyik első tanulmányát lásd Bélyácz 2014.
- 3 A metafikcionális keretről lásd Wildner 2005, 548.
- 4 „Premi Llibreter 2001 de Narrativa”; Az év könyve Spanyolországban, 2002; az *El País* és az *El Mundo* díja, 2004; „Independent Foreign Fiction Prize”, London, 2004. Vö. Wildner 2005, 557 és Suntrup-Andresen 2008, 163.
- 5 Lásd Cercas 2013.
- 6 Cercas–Trueba 2003, 158 (idézi Wildner 2005, 557).
- 7 Buschmann 2005, 115.
- 8 Universitat de Girona, www.edg.edu.
- 9 Wildner 2005; Suntrup-Andresen 2008, 163–182; Buschmann 2005, 114–124.
- 10 Lásd főleg Buschmann 2005.
- 11 Lásd erről Buschmann 2005, 104.
- 12 *Uo.*
- 13 Aub 1997. A novella elemzését *Versöhnungsangebot zur falschen Zeit* címmel lásd Buschmann 2005, 108–114.
- 14 Lásd Buschmann 2005, 124.
- 15 Lásd Buschmann 2003; Suntrup-Andresen 2008.
- 16 Cercas nyilatkozata értelmében ennek semmi köze a revizionizmushoz, inkább egy olyan generáció szempontját tükrözi, amely egyet hátra lépve nem ítélkezn, hanem megérteni akar. Lásd erről Schüle 2003a.
- 17 Ezt fogalmazza meg Ana Luengo disszertációja (Luengo, A. 2004. *La encrucijada de la memoria. La memoria colectiva de la Guerra Civil Española en la novela contemporánea*. Berlin. (Nem lát-

tam; idézi Suntrup-Andresen 2008.) A szakirodalom áttekintését lásd még többek között Wildner 2005; Suntrup-Andresen 2008, 163–183.

- 18 Lásd erről Wildner 2005, 548. A macguffin kifejezést Cercas maga használja: Cercas–Trueba, 127 (idézi Wildner 2005).
- 19 Lásd erről: <http://www.filmiras.hu/2007/05/24/hogyan-irjunk-konzonegfilmet-v-resz/>.
- 20 Lásd erről Cercas nyilatkozatait: Cercas–Trueba 2003 és Hamvay 2013.
- 21 Buschmann 2005, 123. Miralles maga történelmi személy, aki 1992-ben halt meg, csupán a vele való találkozás fikatív. Lásd erről Wildner 2005, 554.
- 22 Benedict 2009.
- 23 A salamisi katona tehát ennyiben is sokkal illőbb párhuzam, ahogy látni fogjuk, mint a homérosi. Arról, hogy a görög kultúra a klasszikus kor hajnalán válik szégyen alapú kultúrából büntudat alapú kultúrává, lásd Dodds 1970.
- 24 Javier Cercas Magyarországon adott interjújából (Hamvay 2013).
- 25 Wildner 2005, 549.
- 26 Buschmann 2005, 118 sk.
- 27 Lásd Bélyácz 2007.
- 28 Buschmann 2005, 118 sk.
- 29 Suntrup-Andresen 2008, 182 és 116. jegyzet.
- 30 Hall 1996, 2, 10. jegyzet; vö. F. West: *Gilbert Murray: A Life*. London–Canberra 1984, 216.
- 31 Hall 1996, 2, és 10. jegyzet; Grethlein 2007.
- 32 *LSJ*, s. v. „εὐφημία”.
- 33 Gauer 1994, 169; Goette–Weber 2004, 4.
- 34 Böll 1950. Vö. Albertz 2006, 331–332. A novella egy, a frontról emberi roncsként a saját gimnáziumában működő ideiglenes kórházba szállított katona tragikus és észbontó szembesüléséről szól azzal a felismeréssel, hogy ebből a humanista gimnáziumból küld-

- ték a háborúba. Nem hisz a szemének, míg nem meg kell látnia a rajzteremben a táblán a három hónappal azelőtről szépirás-gyakorlatként ott maradt feladatot a saját kézírásával, a spártaiak sírversének egy részletét, amely Schiller fordításában lett náci háborús vers Sztálingrád idején. Ekkorra kikötözik, s csak eztán látja meg teljesen széttroncsolódott testét.
- 35 Az üres, esztétizáló viszony az antik kultúrához azonban Böll novellájának csak az egyik szólama: a meg hasonlítás a klasszikus hagyománnyal és a humanista gimnáziummal az írásban ennél jóval élesebbnek bizonyul, és Böllnél egyértelműen keresztény nézőpontból szól meg: a novella egyik fő hangsúlya szerint a kereszt az, amit el kellett távolítani a tanteremből, a klasszikus művek maradhattak. A kérdés így az európai kultúra belső törésvonalainak problémájáról szól – ez azonban már egy másik tanulmány.
- 36 Gauer 1994, 169; Goette–Weber 2004, 4.
- 37 Lásd erről Bélyácz 2014.
- 38 Lásd pl. Wildner 2005, 557: „Die deutschsprachige Kritik tut sich oft schwerer mit der unbefangenen Art mit der faschistischen Vergangenheit.” Vö. Suntrup-Andresen 2008, 181 és 116. jegyzet.
- 39 Vö. Albrecht Buschmann elemzését: „Dieses Finale ist höchst pathetisch und sehr effektiv – aber Spenglers angestaubte Idee von der viril-soldatisch begründeten Zivilisation wird nicht besser, nur weil sie im Namen der Freiheit marschiert. Nach einer langen Reihe von spanischen Romanen, die das Opfer als Protagonisten des kollektiven Gedächtnisses etabliert hatten, rehabilitiert Javier Cercas den Typus des soldatischen Helden, der »tapfer und rein« für die gute Sache siegt. Ein Paradigmenwechsel in der spanischen Literatur? Der Bestsellererfolg seines Buches jedenfalls sagt viel über die geheimen Sehnsüchte der Leser dieser Tage.“ Buschmann 2003. Buschmann itt jól érzékelteti, hogy a kérdést a spanyol polgárháború társadalmi emlékezete nézőpontjából kell nézni: csak úgy értelmezhető.
- 40 Schüle 2003b; Buschmann 2005, 103–104.
- 41 <http://memoriahistorica.org.es/>.
- 42 Buschmann 104–106.
- 43 Assmann 1997², 61–63.
- 44 Suntrup-Andresen 2008, 173.
- 45 A tradíció értelmezése és különlegességének magyarázata egy most készülő heidelbergi doktori disszertáció témája: Cornelius Stöhr: *Das Gefallenengedenken im klassischen Griechenland, Ein Erklärungsversuch. Kurpfälzer Doktorandenkolloquium*, Mannheim, 27. Januar 2015; Heidelberg 16. Juni 2015.
- 46 A salamisi csata kollektív síremlékeiről lásd Bélyácz 2007, 87–94.
- 47 Baedeker 1908, 202.
- 48 Szemléletesebb példa aligha kell annál, mint hogy egy neves német napilap irodalmi tárcájának szerzője a Cercas-regény kritikájában Salamis szigetét és a csatát Afrika partjaihoz helyezi.
- 49 Hésiodos: *Munkák és napok* 42. parafrázisa.

Bibliográfia

- Albertz, A. 2006. *Exemplarisches Heldentum. Die Rezeptionsgeschichte der Schlacht an den Thermopylen von der Antike bis zur Gegenwart*. München.
- Assmann, J. 1997². *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München (1992¹; magyarul: *A kulturális emlékezet*. Budapest, 1999).
- Aub, M. 1997. „Der Klumpfuß”: Uő: *Der Mann aus Stroh. Erzählungen*. Frankfurt a. M. (spanyolul: 1938).
- Baedeker, K. 1908. *Griechenland. Handbuch für Reisende*. Leipzig.
- Benedict, R. 1946. *The chrysanthemum and the sword. Patterns of Japanese culture*. Boston, Mass. (magyarul: *Krizantém és kard. A japán kultúra újrafelfedezése*. Budapest, 2009).
- Bélyácz K. 2007. *A salamisi csata emlékezete*. ELTE doktori disszertáció, kézirat.
- Bélyácz K. 2014. „Lepanto és Salamis”: *Ókor* 13/2, 64–72.
- Böll, H. 1950. *Wanderer, kommst du nach Spa....* Opladen.
- Breidecker, V. 2002. „Tödlich ist mein Schmerz. Javier Cercas’ großer Roman vom Spanischen Bürgerkrieg”: *Süddeutsche Zeitung*, 11. 09. 2002.
- Buschmann, A. 2003. „Detektive der Erinnerung: Vier neue Romane aus Spanien”: *Neue Zürcher Zeitung*, 5. 04. 2003.
- Buschmann, A. 2005. „Held – Gedächtnis – Nation. Der Soldat als Symbolfigur der spanischen Literatur bei Max Aub und Javier Cercas”: von Treskow, I. – Buschmann, A. – Bandau, A. (szerk.): *Bürgerkrieg. Erfahrung und Repräsentation*. Berlin.
- Cercas, J. – Trueba D. 2003. *Diálogos de Salamina: un paseo por el cine y la literatura*. Barcelona–Madrid.
- Cercas, J. 2013. *Szalamiszi katonák*. Ford. Körösi Ivett. Budapest (spanyolul: 2001).
- Dodds, E. R. 1970. „Von der Schamkultur zur Schuldkultur”: Uő: *Die Griechen und das Irrationale*. Darmstadt, 17–37 (angolul: 1951; magyarul: *A görögség és az irracionalitás*. Budapest, 2002).
- Gauer, W. 1994. „Die Perserkriege und die Klassische Kunst der Griechen”: Pöhlmann, E. – Gauer, W. (szerk.): *Griechische Klassik. Vorträge bei der interdisziplinären Tagung des Deutschen Archäologenverbandes und der Mommsengesellschaft vom 24.–27. 10.1991 in Blaubeuren*. Nürnberg, 167–187.
- Goette, H. R. – Weber, Th. M. 2004. *Marathon. Siedlungskammer und Schlachtfeld – Sommerfrische und Olympische Wettkampfstätte*. Mainz.
- Grethlein, J., 2007. „Variationen »des nächsten Fremden«. Die Perser des Aischylos im 20. Jahrhundert”: *Antike und Abendland* 53, 1–20.
- Hall, E. (kiad.) 1996. Aeschylus. *Persians*. Warminster.
- Hamvay, P. 2013. „Ami lenyűgöz, de nem értem. Interjú Javies Cercas íróval”: *Magyar Narancs* 2013/41.
- Ingendaay, P. 2002. „Soldaten von Salamis. Javier Cercas und die Geschichtslektionen des neuen Romans”: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 09. 08. 2002.
- Schüle, Ch. 2003a. „Wahrheit, um jeden Preis. Ein Gespräch mit dem spanischen Schriftsteller Javier Cercas”: *Die Zeit*. 22. 05. 2003.
- Schüle, Ch. 2003b. „Die Toten kehren heim: Ein Tabu ist gebrochen: Spanien stellt sich seiner Geschichte”: *Die Zeit*, 22. 05. 2003, Dossier.
- Suntrup-Andresen, E. 2008. *Hacer memoria. Der Bürgerkrieg in der Literatur der Nachgeborenen*. München.
- Wildner, R. 2005. „Soldados de Salamina und Verfilmung von David Trueba”: B. Bannasch – Ch. Holm (szerk.): *Erinnern und Erzählen. Der Spanische Bürgerkrieg in der deutschen und spanischen Literatur und in den Bildmedien*. Tübingen, 547–574.